PAT. MARIANO.

JUAN MASILI

Ó

Ang pinuno nḡ tulisán

MAYNILA

LIBRERÍA LUZÓNICA

Carriedo núm. 101.—Sta. Cruz.

1906.

LIMBAGAN NINA FAJARDO AT KASAMA
Carriedo, 101.—Sta. Cruz.

JUAN MASILI

Ó

ANG PINUNO NG̃ TULISAN

Ang bayan ng̃ S. José at kanyáng mg̃a nayon ng̃ lalawigang Morong ay balot katahimikan at ang kadiliman ay naghahari sa mg̃a lansang̃an, kaparang̃an at mg̃a bulubundukin.

Waláng gumagambalà sa piping kapanglawan ng̃ gabing nangyari ang simulá ng̃ kasaysayang itó, liban sa tilaukan ng̃ mg̃a manok na nagsasabing ang sandalíng iyon ay hating gabi.

Walang anó anó, sa gitnâ ng̃ katahimikan ay nading̃ig ang yabag ng̃ isang kabayo sa may hulo ng̃ nayong Masantol na nalalayo sa bayan ng̃ may mg̃a limang libong dipá.

Ang takbong matulin ng̃ kabayo'y humina ng̃ nalalapit na sa nayon, at ng̃ natatanaw

ña ang unang bahay ay huminto at ang nakasakay ay lumunsad.

Kung pagmamalasing mabuti ang anyo ng naglalakbay na iyon sa hating gabi ay makikita, na, siya'y isang binatang lumabás pumasok sa dalawang pu't dalawang taon; ang kanyang pagmumukhang nasañgag sa init ng araw ay nagpapahayag ng isang kalamigang loob na may halong katalaghayang makaaakit sa sino mang makakaharáp; datapwa't ang kaniyang magandang tindig, ang anyo niyang banayad at ang kaliwanagan ng kaniyang noo na wari'y nagsasabing hindi naugali sa pagyuko, ay nalalaban mandin sa kanyang kagayakan na binubuo ng isang *mambisa* at *pantalong* kulay abó, salakót na may palamuting gintô at pilak, *botas de montar*, *espuelas* na pilak, isang *balaraw*, dalawang revolver sa magkabilang baywang at isang *rifle*.

Nang makahinto na't maitali ang kabayo sa isang puno ay pinagduop ang dalawang kamay sa labi at ginayahang makaitló ang huni ng baháw.

Hindi pa man halos napapawi ang tunóg ng huni'y nagbangon ang isá katao sa isang buntón ng yagít na nalalayó ng may mga dalawang pung hakbang ang agwat sa kinatatayuan ng ating binata.

—Bigyán pó ni Bathala ng magandang gabí ang aking kapitán—ang bati ng bu-

mangon sa buntón ng̃ yagít.

—¿Anó ang balita, kaibigang Patíng?

—Kung sa balita po'y marami, ng̃uni't kakaunti na ang panahón; kung ibig mo pong masunód ang iyóng hang̃ád ay kailang̃ang makarating tayo ng̃ bayan sa loob ng̃ isang oras.

—Kung gayón ay may panahón pa akóng magpahing̃á ng̃ kaunti at maisalaysay mo namán sa akin ang lahat ng̃ namatyagán sa bahay na pinabantayán ko sa iyó. ¿Nakahandá na bang lahat ang tao?

—Opo.

—Kung gayón ay umupô muna tayo at ipagsabi mong lahát ang nalalaman.

Ang dalawá'y nagtigisang putol na kahoy at nang̃agsiupo sa tabí ng̃ isang puno ng̃ mangáng kalapít.

—Ang una ko pong ginawâ ay ang makituloy sa kalapít bahay ni tininting Moneng at mula roon ay minatyagán ko ang mg̃a nangyari. Nakita ko pong sa maghapong araw ay walang hintô ang paghahanda at pagyayao't dito ng̃ mg̃a dalaw at kamag-anakan ng̃ dalagang ikakasal; ng̃uni't ang binibini natin ay miminsang lumabas sa kaniyang silíd at ng̃ makita ko'y may bakás na luhá ang mg̃a pisng̃í at ang namumugtong mg̃a matá ay nagpapahayag ng̃ malaking kadalamhatian. Sa pamagitan ng̃ may ari ng̃ baháy na aking tinuluyan,

ña gaya ng̃ pagkaalám mo'y aking hipag, ay pinadatíng ko sa dalaga ang sulat mo pong ipinabigay at inantabayanan ko ang sagót. May mg̃a isang oras at kalahating nagantay, bago ko nakitang nabuksán ang bintana sa silíd at may isáng maputing kamáy na naghulog ng̃ kaputol na papel na aking pinulot at binasa. Ang napapalaman ay ganito: «Ikaw na wari'y nagdudulot sa maralita kong buhay ng̃ isang maligayang lunas ay pinasasalamatan ko ng̃ labis, ng̃uni't... ¡ay!... mahirap ng̃ mangyari ang maiwasan ko pa ang hulíng sandalíng ikapupugtó ng̃ aking pagasa. Gayón ma'y maraming salamat» Matapos kong mabasa ang sulat ay inihanda ko na ang lahat ng̃ tao at pinagbilinan ng̃ mg̃a gagawing alinsunod sa utos mo.

—Mabuti kung gayón.

—Ng̃uni't ipahintulot mo po sa akin ginoong kapitan ang isang tanóng.

—¿Anó iyon?

—¿Ano't hindi pa po natin utasín ang taong nakukulong sa ating yung̃ib?

—¡Matandang Pating! ang buhay ng̃ taong iyan ay mahal sa akin—ang sabing matigás ng̃ ating binata—at ang sumalíng sa kahit isá niyang buhók ay magkakamit ng̃ kaparusaháng ikadadala sa boong buhay. ¿Nalalaman mo kung sino ang taong iyán?

—Patawarin mo po akó capitán sa aking

sinabi sapagka't ang nagduyók sa akin sa pagtuturing ay ang hangad na mawalán tayo ng̃ isang binabantayan at ikaw po namán ay maalisan ng̃ kagambalaan.

—¿Alam mo ba matandang Patíng kung bakit ako nápalulong sa pamumuhay na itong lubhang maligalig?

—Hindi po; at wala akong nalalaman, liban sa, ikaw po'y nakisama sa amin at ng̃ mahuli ni Villa-Abrille ang ating pámunuang si Tankád ay ikaw ang kinilalang kapitan ng̃ lahat ng̃ tao.

—Kung gayo'y pakingan mo at itanim sa puso ang aking isasalaysay.

Munting huminto ang nagsasalita; at ng̃ matapos na mahaplós ang kaniyang noo na dinalaw mandin ng̃ isang pag-uulap ay itinuloy ang pagsasaysay.

*
* *

—Ako'y anak ng̃ isang dukha sa bayan ng̃ X... at ang kabataan ko'y nang̃abay sa maralitang tahanan, na, kahit dampá ay hindi sinisilayan kailan pa man ng̃ kahapisan, sa pagka't ang kaligayahan nang isang tunay na pagmamahalan ni ama't ni ina'y siyang tanging naghahari sa aming kubo. Datapwa't sumapit ang isang araw, ako niyon ay may labing dalawang taon na at marunong ng̃ bumasa at sumulat ng̃ kauntí, na si ama'y nagkasakit at sa dahiláng kami'y mahirap ay inutusan si ina na

singilin sa isang nagngangalang kapitang Tiago, ang kulang sa kabayaran ng dalawang pung kabang palay. Si ina'y umalís sa amin ng magtatakip silim at tumungo sa bahay ng mayamang sisingilin, nguni't nakatugtog na ang *ánimas* ay hindi pa dumárating kaya't sa kainipán ni amá'y pinasalunuan sa akin. ¡Oh! ng ako'y papanaog na sa aming bahay ay siyáng pagdating ni iná, na humahagulgol at ang pananamít ay halos gulagulanit. Aywan ko kung anó ang nangyari, nguni't ng dumating ay napaluhód sa harapan ni tatay na kasabáy ang sigaw na: «Ayokong pumayag, ayoko, datapwa t pinagtulungan ako ng panginoon at dalawang alilang lalaki; ako'y inahiga ni kapitang Tiago at... ayoko; ayoko.» Si ina'y ay ulól ng umuwi. Sa lakí ng kasawiang dinanas ay hindi nakatagal at natimbwang na walang diwa sa sahig ng aming bahay. Nang makita ang gayón ni amá at maunawa ang nangyari ay nagbangon sa pagkakahiga at tinalon halos ang aming bagdanan, na dalá ang isang iták. ¿Anó ang nangyari? Aywan ko; dátapwa't ng kinabukasan ay wala na akong iná at si amá ay nabibilango, dahil sa kasalanang pangloloob. ¿Saan akó tutungo sa gulang kong labing dalawang taón at papano ang pagpapalibing sa aking iná? Ako'y lumapit sa lahát ng aming kakilala

at ipinanghiñgí nğ limós ang kahalagahan na ipagpapalibing sa bangkáy nğ aking magulang, dátapwa't nğ ako'y pauwi na sa amin ay násalubong ko ang taong siniñgil ni iná at ako'y ipinahuli sa dalawang civil na kasama, sapagkat ako,y anak nğ mangloloob. Dinala ako sa *cuartél* at ipinasok ako sa *calaboso;* at doo'y aking nakita na si amá'y halos naghihiñgalo na lamang at ang katawá'y tadtad nğ latay. ¡Gayón daw ang pahirap sa mğa magnanakaw!

Isang buntóng hiniñgang malalim nğ binata ang pumadlang sa pagsasalaysay at isang nakatanang luha ang namalisbis sa kaniyang pisnği, at ang mukha niyang aliwalas at laging malumanay ay dinalaw nğ isang kabañgisan. Napatitig sandali sa lañgit, nğuni't ang titig na iyon ay isang pagsisi mandin doon sa na sasa kataasan na siyang inaakalang nakakapamahala sa kalupaan. Ang titig nğ isang Lucifer ang tumapon sa mğa mata nğ isang may mukhang banayad.

—¡Magnanakaw si ama! ¡Ang taong maniniñgil, nğ puri't kaligayahang nawalá'y mangloloob! ¡Ay anak ko! ang tañging nasambit nğ aking kaawaawang magulang nğ ako'y matanaw na umi-iyak sa kaniyang piling. Ako'y napayakap sa katawan ni tatay na pigta sa dugo at nawalan nğ diwa. Isang malakás na palo ng yantok ang

nagpabalik sa budhi kong tumanan. ¿Ilang sandali akong hindi nagkamalay tao? Ay-wan ko, nğuni't nğ aking imulat ang mğa mata ay nakita kong ang bangkay ni amá ay na sa isang munting papag at pasan nğ apat kataong maglilibing; susundán ko sana, dátapwa't ang sakít nğ aking mğa buto'y hindi nagpahintulot sa gayón, kaya't ako'y naiwan sa *calaboso*, na, bukod sa salanta ang katawán ay isang araw nğ sinkád na hindi kumakain. Isang gabí pa akong nakatulog doon sa kalait lait na kulunğang kinamatayán ni amá. Nang ki-nabukasan ay pinalabás akó sa tulong nğ ilang paló pa, kaya't sa pamagitan nğ muntíng lakás na nalalabí sa akin katawan ay naginót akong makaratíng sa aming bahay na inabot kong bukás at wala ang bangkáy ni iná. ¿Sino ang nagpalibing? Sa aking kamusmusán ay wala akong nai-sip liban sa akalang baká dinalá nğ asuang ang bankay, sapagka't dito sa atin ay karaniwan ang paniwalá sa gayón, lalong lalo na sa mğa kabataan dahil sa mğa na didinğig sa matatandá. Wala nğ luhang tumutulò sa aking mğa matá, sampu niyang mapait na yaman nğ ating paninğin na wari'y nagpapaginhawa nğ kaunti kung dumaloy ay nagkait na sa aking kapighatian, sapagka't sa dalawang araw na itinanğis ay natuyo na mandin. ¡Gaano ang sising

bumukal sa aking bibíg, sa dahiláng ako'y hindi pa malakí! ¡Higantí at higantí ang sumusulák sa aking dibdib! Higantí sa mayamang gumagá sa aming pagaari at humalay sa puri ni iná; higantí sa mğa *justiciang* hindi nagtangol sa nilupigan, kundi bagkús nagpahirap sa naapí. Nang ako'y aalis na sa aming bahay ay siyang pagdating nğ isang taong nagsalita sa akin nğ ganitó:

—¿Ikaw ba amáng ang anák ni máng Mundó?

—Opó.

—Nabatid kong lahát ang nangyari sa inyóng magaanak at natantó ko rin na ikaw ay ulila nğ lubos. Akó ang naglibíng sa bangkay nğ iyóng iná.

—¡Oh salamat pó.—ang wika kong kasabay ang pagkakaluhód sa harapan nğ taong iyón.

—Ikaw ay waláng kamaganakan dito, sapagka't ang mğa magulang mo'y tagá S. José sa Morong ¿ibig mo bang sumama sa anák ko sa Maynila upang mag-aral doon? Ikáw ay hindi ko ibibilang na alila, kundi pinakakakasama lamang nğ aking anák; ikáw may magaarál din.

Sa lakí nğ utang na loob ko sa taong iyón ay hindi ako nakasagót nğ ayaw kahit lubos na nálalaban sa loob ko ang [illegible]aging utusán.

Pinasalamatan ko ang himok na iyon at ako'y sumama.

Manga iláng araw lamang ang nakaraan, at, iyóng batang patáy gutom, iyóng ulilang walang kamag-anak ay naging isang nagaaral sa S. Juan de Letran at kasákasama kahit saan pumaroon nḡ isang kapwá batang anák nḡ matandáng maawaín. Hindí alilang utusán ang kanyang lagáy kundi isáng anák dín nḡ nagaampon at kapatid nḡ kaniyang anák.

Nagdaan ang pitóng taón, at sa panahóng iyón mandín ay naparam sa alaala ko anḡ aking karukhaan at ang kahapishapis na kinahinatnan niyong mḡa sawing palad kong magulang at nákatulog warí sa loob nḡ aking batang puso iyong higantíng halos sinunpaan ko sa sarili.

Dátapwa't dumatíng ang isang araw na kaming dalawang nagaaral ay naanyayahang dumaló sa isang piging sa daang Dulumbayan sa Maynila at doon ay dumaló rin ang isang kasama namin sa Colegio na kaakbáy ang kaniyang amá, na, mula nḡ dumatíng ay waring pumasok sa loob kong ang pagmumukháng iyón ay aking naaalala. Inanyayahan kaming kumain at sa paguupuan sa dulang ay nápasiping sa akin ang matanda. Iláng salitaan ang nábuksan at sa isang paguusap nḡ ukol sa mḡa ba-

yánbayán ay napasalingít ang pagkakakilala na kami'y magkababayan.

—Iyan man po'y kababayan din natin —ang turing nḡ anák nḡ nagampon sa akin at itinuro akó sa mantanda.

—¿Ito?—ang tanóng na wari'y may muntíng pagkakamangha nḡ kinausap at ako'y pinagmasdan—tila nḡa naaalala ko ang mukhang itó ¿nagaaral din bang kasama ninyó?

—Opo ang tugón nḡ aking kasama—iyán po ang anák ni máng Pitong at ni aling Mensia.

—¡Pitong, Mensia!—anáng matanda na wari'y hinahalungkat sa kaniyang pagiisíp ang gayóng mḡa pangalan—¡Ah! naalala ko na, kung gayón ay itó ang anák nḡ naguasang mangloob sa akin.

Nang madinḡig ang sabing iyón ay nalitó akó, ang lahat nḡ dugo ko mandin ay sumulák sa aking mukha at ang noo ko'y nagalab.

Sa isang kisáp matá halos ay tuminbuang ang matanda sa tabí nḡ dulang dahil sa sugat na gawa nḡ sundang na kagamitán sa pagkain. Ang sumunod na bumulagta sa isá pang saksák ay ang anák na naguasang magsangalang sa amá.

Pagkatapos niyón, ako'y nagtatakbó na hindi alám kun saan tutunḡo, at daig ko pa ang ulol.

Ako'y hindi nahuli at nakarating akó sa Novaliches ng̃ gabí ring yaón. Nang kinámakalawahán ay isá na akó sa inyó at magmula niyón ay...

—Nagbago ang palakad—ang putol ni Patíng—magmula niyon ay dumalang na ang panghaharang sa mg̃a daanan, ng̃uni't lumimit ang paghahati ng̃ mg̃a salapíng nágagahís sa pangloloob. Magmula noo'y bayan ang tirahan ng̃ lahát, ang bundók ay nagíng isáng tagpuan ng̃ mg̃a magkakasama at ang yung̃íb na dating tahanan ng̃ mg̃a pinaguusíg ng̃ civil ay naging tahanan ng̃ mg̃a binibining binibihag, na matapos maalagaang wari'y mg̃a *princesa* ay pinauuwing hindi man pinakikinabang̃an ng̃ sino man sa atin at wala mang tubós. Itóng ating inaabatan ng̃avon na ilang sandali na lamang at ikakasal, ay babantayan na namán marahil at pagkatapos ay ibabalik na muli sa kaniyang magulang ng̃... walang anó man.

—Ang gayon ay hindi dapat ipagdamdam ng̃ isá man sa inyo, sapagka't kahit hindi ko hinihing̃an ng̃ tubós ang mg̃a binibining binibihag ay hindi namán nawawala ang inyong kahati sa pagpapagod.

— Oo, ng̃a po; ng̃uni't ang dinaramdam naming lahat ay ang hindi mo man lamang pinakikinabang̃an ang mg̃a bihag na iyán, dahil sa kung makaraan ang da-

lawang araw sa pagkakapiit at matanong mo kung may isá man lamang na lumapastangan, umaglahi ó nagkulang sa balang násabi ay pakakawalan mo na't pababalikin sa kaniyang bahay na may kaakbáy pang magsasangaláng sa paglakad hangang sa makaratíng sa kanila. Kung gayón ay ¿bakit pa nagbabayó at nagsasaing kung hindi din lamang kakanin?

— ¡Ah... matanda kong Patíng! ¿Nalalaman mo bagá kung bakit ako nangbibihag ng̃ mg̃a binibining anák ng̃ mayayaman? Upang malasap ng̃ mg̃a mayayamang iyán ang pait ng̃ magdamdam ng̃ dahil sa kapurihán. Lahat ng̃ makaalam ng̃ pagkabihag sa isáng binibini'y magsasapantaha na hindi na dapat asahang mauuwi na taglay ang linis na dating kipkip, kahit tunay na alám mong kung sakali't may dalagang nagluwat ng̃ apat na araw sa ating yung̃ib ay hindi dahil sa ating pinipiit ó dahil sa ikinahihiya niya ang mabalik sa sariling tahanan, sapagka't wala na ang kaniyang kalinisan, kundi dahil sa talagang nasa lamang ng̃ may katawan ang lumagi pa ng̃ isang araw sa ating tahanan.

—¡Oh! hindi mo lamang po batid kapitan ang sanhi ng̃ ipinagkakagayón. Tunay at sila'y ating iginagalang at waláng makapang̃ahás na umaglahi man lamang dahil sa pang̃ing̃ilag sa inyó, ng̃uni't ang

gayón ay ¿makapipigil kaya na ikaw ay ibigin ng̃ dalagang nabihagan ng̃ puso? at itó ang sanhi ng̃ kanilang hindi pagbalik na kusa sa sariling tahanan; at kung hindi dahil sa ng̃alang pagirog ¿mangyayari pa kayáng tayo'y makatahán sa yung̃ib na iyón sa karamihan ng̃ dalagang nakaaalam, sa dahiláng hindi naman natin tinatakpan ang mg̃a matá kung pauwiin? ¿At anó ang sanhi ng̃ pagkaalam natin ng̃ mg̃a nangyayari sa bayanbayan sa pamagitan ng̃ mg̃a Ichay, Marcela, Juana, Ción at ibá pa? Hindi mo lamang alám ginoong capitán na ang mg̃a binibining ating pinawawalan ay piit din kahit na mábalik sa kanilang tahanan. Itóng sasalakayin natin ng̃ayon ay ¿isá rin kayang titinagin at pagkatapos ay pauuwiin?

—Hindi. Itóng sa ng̃ayón ay hindi bibihagin kundi ililigtás sa mg̃a kamay ng̃ ganid na magulang na pinipilit ang anák na pakasal sa hindi iniirog, ng̃ dahil lamang sa paglingap sa yaman ng̃ magiging manugang.

—¿Ay ano po ang mayroon sa atin sakaling mangyari man ang gayón?

—Wala ng̃a kung sa bagay, ng̃uni't ibig kong ipabatid sa mg̃a masasakím na iyán na kung siláng mg̃a tulisáng bayan ay may kalakasang makapawi ng̃ isang damdaming tinataglay sa puso ng̃ isang

umiibig ay may tulisáng bundók namáng may lalo pang lakás upang makapagsanggalang sa mg̃a naaapi't nalulúpigan. Ang binatáng magbibigtí sana kung hindi natin nátagpuan, at nákukulong ng̃ayon sa ating yung̃íb ay siyang iniibig ng̃ binibining ating aagawin.

—¡Ah!...

—¿Alám mo kung sino ang bagongtaong iyón at kung bakit iniwasan ko ang ako'y kaniyang mákilala? Iyón ang dati kong kasamahan sa pagaaral; iyón ang anák ng̃ maawaing nagampón sa akin.

—¡Oh!

—Ng̃ayo'y kapanahunang dapat kong bayaran sa kaniya ang malakí kong utang na loob.

—Kapitan—ang bigláng putol ng̃ matanda na napating̃in sa dakong Silang̃an—tila oras na, sapagka't ang talang bakero ay nakasipót na sa Silang̃anan at ang ating mg̃a kasama marahil ay nang̃agaantay.

—Tunay.

Nang masabi ang gayon ay nagtindíg ang dalawá sa pagkakaupo at nang̃agsilakad na tinung̃o ang bayan.

*
* *

Wala pang ika apat ng̃ magmamadaling araw.

Sa bahay ni tinintíng Moneng ay ma-

lakí ang kaguluhan; ang mg̃a bataan ay hindi halos magkamayaw sa pagmamadalian, sa pagaayos, dahil sa ng̃ araw na iyón ikakasal ang anák na dalaga ng̃ mayamang matanda at ang magiging asawa kahit kasingulang ng̃ amá ay siya namáng pinakapang̃ulo sa yaman sa bayang iyón. ¿Papanong hindi malakí ang handa at marami ang magsisidaló?

Ng̃uni't sa gitna ng̃ kaguluhang iyón, ang tang̃ing tahimik ay ang silíd na kinalalagyan ng̃ dalagang ikakasal.

¿Natutulog pa kaya?

Itó ang ating alamin.

Sa silid ay walang tao kundi si Benita lamang at siya'y nakaluhód sa harap ng̃ isáng larawan ng̃ Iná ng̃ Dios, at doo'y nanánalang̃ing kasabay ang isang timpíng panaghóy.

Makaraan ang sandali ay nagtindig at tinanaw ang isang orasang na sa tapát ng̃ pintuan.

—¡Sandali na lamang!—aniyá at nalugmók sa isáng uupán—Sandali na lamang at ang mapaít na taning ay matutupád na. ¡Ay iná ko! Kung ikáw ay buháy ay hindi ko disin sasapitin ang magkáganito na mápapakasal sa isang taong kinasusuklaman.

Masabi ang gayón ay lumapit sa isang *mesa* na kinapapatung̃an ng̃ isang *botellítang* may lamán, isang *tintero, pluma* at *papel*.

Umupo sa piling ng̃ dulang at itinitik sa kaharap na papel ang ganitong talata:

«Huwag ninyong sisihin ang sino man ng̃ dahil sa aking pagkamatay, sa pagka't waláng may kagagawán kundi akong magisá lamang.

«Hindi ko maamín ang mápakasal sa taong kinasusuklaman.

«¡Ay Enrique!

«Sa kabilang buhay na kitá mag isáng puso. «Benita».

Matapos maisulat ang gayón ay sinungabán ng̃ nang̃ing̃inig niyang kamáy ang botellítang may lason.

Ng̃uni't ng̃ nasasabibig na ang labi ng̃ botella ay may nadinĝig na kaluskos sa nakalapat na durung̃awan at ito'y nabuksán upang makaraan ang katawan ng̃ isang binata.

—¡Oh!—aní Benita at waring tatakbó ng̃u ni't natigilan, at sa pagkagulat ay nawalán ng̃ diwa.

Sandali na lamang sana't natupad ng̃ binibini ang nasang pagpapatiwakal.

—Lalong mabuti—ang wika sa sarili ng̃ pang̃ahas na pumasok sa durung̃awan, na dili iba't ang binatang tinawag na kapitán ni matandáng Patíng.—Lalong mabuti ang ganitó at waláng sagabal sa pagdadalá.

Nang matapos na masulatan ang kaputol na papel na iniwan sa ibabaw ng̃

altar ay kinandóng ang katawán ng nábulagtang dalaga at inilabás sa durungawan.

Iwan natin siya na dalá ang mayamang pasán at ang ipatuloy ay ang pagsasalaysay ng nangyayari sa kabahayán.

*
* *

Tumugtog ang ika apat at kalahati at ang mga gawain ay lalong nag úlol sapagka't nagdatingan na ang novio at ilang panaohin.

Isa't isa'y nagaalay ng maligayang bati sa matandáng mapalad na magaari sa kagandahan ni Benita.

Si matandáng Moneng ay hindi magkasiya sa katuwaan; at ng masalubong ang mga hulíng dumating ay lumapit sa pinto ng silíd at tumugtóg dahil oras na ng pagbibihis ng ikakasal.

Kinatóg ang pintuan, nguni't waláng sumagot; kinatóg na muli at gayón din.

—Baka po nákakatulog pa.—aní kapitang Ape, na dili iba't siyang magiging asawa.

—Inyó pong tawagan—ang payo naman ng isá.

—¡Benita! ¡Benita!—anáng amá na kasabav ang katóg.

Wala ring tumútugon sa loob.

—¡Benita! ang halos sigáw ni tiniuting Moneng na may munti ng galit dahil sa baka ulitin na namán ng kaniyang anák ang

pagpapahayag ng̃ hindi pagsang-ayon sa kasalang iyón.

Wala ng̃ oras na ipagaantay, sapagka't magliliwanág na at ang pari marahil ay nakahanda na rin.

—¡Benita!—ang sigáw ng̃ amáng nagagalit at bigláng itinulak ang pintong nakalapat.

Nasira ang *cerradura* at ang dalawáng dahon ng̃ pinto ay nábukas.

Ang lahát ay nagitlá, ng̃uni't ang pag kamangha ay naglalo ng̃ matanaw na waláng tao ang silíd.

Lahat ay patakbóng pumasok sa pook na iyon dátapwa't walang natagpuan kundi isang botellítang may taták na *arsénico* at ang dalawang sulat na kilalā na ng̃ bumabasa ang lamán ng̃ isá, sapagka't siyang sinulat ni Benita bago nagtankang magpakamatay, at ang isá namán ay ganito ang nasusulat:

«Sa *lakás* ng̃ pilak ay mayroon pang dumádaig; ang *lakás* ng̃ *lakás*.—Juan Masili».

—¡Juan Masili! Ang hari ng̃ mg̃a tulisán.—ang bulóng na bumukal sa lahat ng̃ bibíg.

Marahil ay nang̃apahinto ng̃ malsou ang mg̃a nároon kundi siyang pakading̃ig ng̃ isang sigawang galing sa daan.

—¡Sunog! ¡sunog!—anáng mg̃a taong na sa lansang̃an.

Nagkaguló at nagpanakbuhan ang lahat, dátapwa't isang alilang humahamangos at halos wala nğ hiningá, dahil sa pagtakbó, ang lalong nagpalala nğ gitlá.

—Kapitang Ape, kapitang Ape—ang sigáw nğ bagong dating—ang bahay mo po'y nilooban nğ tulisán pagkaalis mo at pagkatapos ay sinunog; ang pinakapanğulo po nğ nangloob na nakakabayó ay may kandóng na isang babaying diwa'y dalagang ikakasal dahil sa kagayakan.

Si tininting Moneng ay nalugmók sa isang uupan at si kapitang Ape ay kumutkot nğ takbó na patunğo sa kaniyang bahay. Wala siyang dinatnan kundi ang pagkabatid nğ katunayan nğ kaniyang kasawian at wala siyang nátanaw kundi ang pagaalab na nğ may kalahati nğ dati niyang magandáng tahanan.

—Umakyát kayó—ang sigáw nğ matanda sa mğa taong nanğagsisitakbó—umakyat kayó at maraming salapi sa cajón nğ aparador.

Nğuni't ¿sino ang manğanğahas na pumasok sa isang bahay na ang kalahati ay nagaalab? kaya't nğ waláng makinğíg ay siya ang pumasok.

Sandali lamang at nakita sa kababahayan, nğ mğa na sa daan, ang anino nğ pumasok, at pagkatapos ay isang ¡oh! ang bumukal sa lahat nğ bibíg.

Siyang pagbagsák ng̃ bahay na nagdidi-ng̃as.

*
* *

Nang kinabukasan ay nakita sa buntón ng̃ abó ang katawáng tupók ng̃ mayamang kapitán.

Nang kinabukasang iyón ay dapat sanang siya'y sumásaligaya, kung matatawag na kaligayahan din ang magpasasa sa kagandahan ng̃ isang babaying napilit lamang. ¡Kay daling humalay ng̃ kapalaran at kay daling magbago ng̃ kulay ng̃ isang pag-asa!

*
* *

Ng̃uni't ¿saan napatung̃o si Benita?

Itó ang alamín natin.

—Lalong mabuti—ang wika ng̃ binatang tulisan ng̃ mákita na ang dalaga'y nawalán ng̃ diwa, at masabi ang gayo'y kinandong at inilabás sa bintana.

Apat na lalaking kasama ni Patíng ang sumaló sa pang̃ahás na kapitan at matapos na makasakay sa kabayo ay sinapupo ang binibini.

—Ng̃ayon Patíng - ang wika ng̃ kapitan sa kaniyang matandáng kabig—ay dapat mo nang sundín ang pang̃alawang bahagi ng̃ aking mg̃a utos at nasa kong tanglawan ng̃ isang sulóng malaki ang aking pagdadaanang lansang̃an sa pagdadalá nitong mayamang pasanin.

Ang salitaang ito'y nangyari sa dakong likuran ng̃ bahay ni tininting Moneng ng̃ kasalukuyang nagdadating̃an ang mang̃a unang daló na kasabay ang *noviong* si matandang Ape. Matapos ang salitá nang binata ay pinalakad na ang mg̃a 'kausap; siya'y lumiko sa isang daán na patung̃o sa bahay ng̃ kapitáng ikakasal, na, sapupo ang babaying walang malay—tao at nang nálalapit na sa tinurang bahay ay nag-utos sa mg̃a taong nakita roon, na pawa niyang kampon.

—Kunin ninyó ang lahát ng̃ madadalá —ang wika niya—at aantabayanan ko ang paglalagabláb nang sulóng tatan'gláw sa aking lalakaran, sapagka't diwa'y tinamád ng̃ayón sa pagsikat ang araw.

Sa utos na ito'y nang̃ag galawan ang may dalawang pung lalaki na pawang sandatahan, na nang̃akahanay sa dalawang panig ng̃ daan at nagsitung̃o sa bahay ni kapitang Ape, na sa mg̃a sandalíng iyón ay násabahay ni Moneng na kaniyang bibiyinanin.

Makaraan ang sandali'y nang̃akapasok ang ilán sa bahay na loloobån, at nagsimula ang pagkakagulo, sapagka't ang mg̃a alilang nabiglaanan sa gayón ay walang ibáng ginawa liban sa tumakas; ng̃uni't hindi nang̃akalayo ang mg̃a nagulat na utusan, sa dahiláng sila'y nádakip ng̃ mg̃a

na sa labás nang bahay, kaya't nagíng saksí siláng lahát sa pag-uutos ng binatang nañgañgabayo na pagpapadiñgas nğ bahay, naug makitang ang mğa nagsipasok ay lumabás na may dalang tigiisang balutan.

Pumasok ang isang naiwan sa labás at mayamaya'y nagsilakad nğ lahát ang magkakasama sapagka't sa kadilimang hindi pa hinahawi nğ kaliwanagan nğ sisikat na araw ay namukod ang puláng ibinugá nğ nag-aalab na bahay.

Ang sigawan nğ ¡tulisán! at ¡sunog! ay nádiñgig halos sa lahat nğ pook ng bayan at ang mğa *justicia* ay lumipana sa paghabol, sa may dakong luwasan, sa mğa tulisang nagtuñgo sa hulo.

Alam na nating ang isá sa mğa alila ang nagbalita kay kapitang Ape sa nangyaring loob at alám din natin ang kinasapitan nğ matandang ikakasal sana, kaya't añg sundan natin ay ang pañgulo nang tulisan na nañgañgabayo't dalá si Benita.

—Ñgayon di'y dapat magsituñgong lahat sa yuñgib at doon ko kayó aantabayanan upang magawa ang lahát nğ kailañgan —ang wika nğ binata sa mğa tulisan nğ sila'y malayólayo na sa bayan—Matandang Patíng umangkas ka kung ibig mo, sapagka't kailañgan kung dumating kang

aking kasabáy sa kinalalagyán ng̃ binatang binábantayan.

—Magpatakbo ka na po kahit hindi ako kaankás at pamumuntután kitá—ang wika ni Patíng ng̃ maiabót sa isang kasama ang kaniyang dalá.

—Kung gayo'y halina—anang binata at pinatakbó ang sinasakyang kabayo na wari'y hindi nagiindáng kapagalan sa bigát na dalá.

*
* *

Ang yung̃íb ng̃ bundók S. Mateo ay tahimik at waláng gumagambalá sa kaniyang kapanglawan liban sa ang lagaslás ng̃ mg̃a sang̃á at dahon ng̃ kakáhuyan na pinagagalaw ng̃ simuy na malumanay ng̃ hang̃in sa paguumagá, Sino mang málalapít sa pook na iyón ay magsasabing walá isá mang táo, ng̃uni't kung mamataan ang isáng sulok ng̃ yung̃íb ay makikita na may isáng nakapang̃alunkót.

Waláng anó anó'y bigláng tumindig ang bantáy at waring may pinakingán.

—Naritó na silá—ang sabi sa sarili ng̃ taong nagiisá sa kasukalang iyón na waláng ibang dumadalaw liban sa mg̃a hayop ng̃ kagubatan.

Hindi pa man halos natatapos ang kaniyang pagsasalitá ay siyang pagdatíng ng̃ nang̃ang̃abayo.

—Wala pong anó man—ang wika ng̃ dinatnán.

—Tulung̃an mo akó—anáng binata—at iniabót ang magandá niyang dalahin na hindi pa pinagsasaulán ng̃ hining̃á ating ilagáy sa dati kong tinutulugán.

Ang dalawa'y pumasok sa loob ng̃ yung̃ib at ng̃ napapaloob na nang mahigit sa dalawang pung dipá sa pintuan ay pinisíl ng̃ binata ang isáng ung̃ós ng̃ bató. Nakading̃ig ng̃ lagitík na wari'y gawa ng̃ isáng bagay na mabigát at biglang nabuksan ang malapad na batóng hindi mákikita ng̃ sino mang hindi nakatataho ng̃ lihim na iyón.

Pumasok ang magkatuwang at inilapág ng̃ marahan ang dalaga sa isáng hihigan.

—¿Ang iyong binabantayan? – ang tanóng sa kasama ng̃ pinuno ng tulisán.

—Nakakatulog pa po sapagka't gabí na ng̃ magpahing̃á, sa dahilang wari'y malakí ang hang̃ad na huwag na siyang umagahing buháy.

—Ipinainóm mo ang ibinigáy ko sa iyong tubig?

—Hindi po, dahil sa hindi kumain.

—Kung gayón ay magbalík ka na sa iyóng pagbabantay sa pinto at bayaan mo akong mag-isá; patuluyín mo agad si Patíng.

Ang pang̃alang sinambít ay naging wari

isáng tawag sapagka't siyang pagdating ng̃ matandang tulisán, kaya't ang inuutusan ay bumalık na lamang sa pinto ng̃ yung̃ib.

—Mabuti ng̃a't dumating ka; ating tingnán ang dating bilango.

—Malaon na pong hindi pinagsasaulan ito—ang wika ni Patíng ng̃ makita si Benita.

—Bayaan mo't hindi iyán mágigising hangang hindi ko ibig: pinaamoy ko ng̃ pangpatulog.

Masabi ang gayón ay tinung̃o niláng dalawá ang sungki ng̃ isáng bató at pumasok sa isang puang na hindi mahahalata ng̃ isáng hindi bihasa sa pook na iyón. Nang makapasok na't makapang̃abila sa bató ay naglagay ng̃ takip sa mukha ang ating binata.

Ang pinasukan ay isang pook na nakukulong ng̃ bató at ang tang̃ing nilulusutan ng̃ hang̃in ay isáng butas sa bubung̃án na may limáng dipá ang taas. Isáng tinghóy na nakasabit ng̃ mataas ang tang̃ing tumatanglaw sa pook na iyón na kinalalagyan ng̃ isang bagong taong bigláng nagulat at nágising dahil sa kaluskos ng̃ mg̃a nagsipasok.

—Wala kayóng mg̃a damdaming lalaki—ang wika ng̃ dinatnan, na wari'y may

talagang malaking kagalitan sa mg̃a kaharap.

—Masasabi mo ang ibig sabihin at hindi ka namin papatulan; alám mong sa gaya naming may pamumuhay ng̃ ganitó ay walang kabuluhan ang buhay; ikáw ay isang kaawaawang nagnanasang magpatiwakal ¿at dahil sa anó?

—Sa dahiláng hindi kailang̃ang matanto ng̃ ibá—anáng napipiit.

—Hindi ng̃a kailang̃ang matanto ng̃ ibá, dátapwa't alám ko ang sanhi, at dahil doo'y humadláng akó sa hang̃ád mong pagpapakamatáy. Ang wika mo'y wala akong damdamin; námamali ka.

—Kung mayroon kang damdamin ¿anó't di mo payagang bigyán kong hangán yaring pagkataong naubusan na ng̃ pag-asa? ¿Anó ang masakit sa iyo kung ako'y mamatay ó mabuhay?

—¿Naubusan ka ng̃ pagasa? Alám ko, na dahil sa pagkamatáy ng̃ iyong amá ay nagisá ka na sa mundó at lubos kang naghirap sapagka't ang taong pinagkatiwalaan ng̃ magulang mo upang pasapitin sa iyong kamay ang kayamanang pamana ay nagtaksil, at ninakaw ang salapíng dapat sanang ibigáy sa iyó; hindi lamang iyón; sumapit ang isang panahón na ikaw ay nápalulong sa pagirog at ang iyóng inibig ay tinangkang agawin ng̃...

—Hindi lamang tinanká—anáng bagong-taong kausap—kundi sa mg̃a sandaling ito'y nilalasap na marahil ng̃ matandáng mayaman sa kandung̃an ng̃ aking giliw, ang tamís ng̃ kaligayahan. ¡Oh, kay hirap ng̃ mahirap! Ikaw marahil ay inupahan ng̃ taksíl na umagaw sa aking pagirog upang sumalansang sa aking hang̃ád at ng̃ maragdagan pa ang talagáng kapaitan ng̃ pagkabatid na naglilo sa kaniyang pang̃ako ang babaying pinaglaanan ng̃ boong buhay. Ng̃ayón ay inaantáy kong ibalita mo sa akin kung naganáp na ang kasal ni Benita kay kapitáng Ape.

Ang pinuno ng̃ tulisán ay napang̃iti sa salitáng iyón ng̃ kaharáp.

—Hindi ka ba nananang̃an sa Dios?

—Waláng Dios ang mahirap—ang tugón ng̃ may nasang magpatiwakal.

—¿Hindi ka na umaasa sa pagibig ng̃ iyong sintá?

—¿May pagibig bagang maaasahan sa katawang waláng puso?

—¿Hindi ka naniniwalang may kabihi-sang lang̃it ang nághihirap?

—Hindi, sapagka't ang lang̃it ay bukás lamang sa mg̃a may pilak.

—¡Taong walang panalig! Sumunod ka sa akin at ng̃ matantó mong ikaw ay nagkamali sa lahát ng̃ iyóng hinaka.

—Sukat na—ang tugón ng̃ bilango—

kung papayagan mong ako'y magpatiwakal ay susunod akó sa iyó, ñguni't kung hindi, ay bayaan mo na akong magpakamatay dito sa gutom.

—Siya, ikaw ang bahala—anáng pinuno ñg tulisán—kung ibig mo ang magpakamatay ay gawin mo, ñguni't sumama ka sa akin.

—Kung gayón ay oo.—ang sagót nang bilango at tumindig sa kinauupan.

Kinalág ni Patíng ang tanikalang nakapipigil sa binata at ito'y sumunód sa pinuno ñg tulisán na tumuñgo sa kinalalagyan ni Benita.

—Ibig mo ang magbigtí—anyá sa bagong kawalá—ñgayo'y tinutulutan na kitá, ñguni't sa tabí ñg babaying iyan ka dapat magpakamatáy sapagka't siya man ay nagnasa ring magpatiwakal ñg dahil sa iyó.

Ang binata'y nápaluhod sa piling ñg dalaga't bigláng nápasigaw nang:

—¡Benita! ¡Aking irog! ¡Oh, patáy!—anyá ñg mákitang hindi kumikilos.

—Hindi—anang tulisán—natutulog lamang.

Masabi ang gayón ay winiligán ñg kaunting tubig ang mukha ñg dalaga at itó nama'y nágising.

—¿Saan ako naroroon?—aniya.

—¡Itang!—anang binata.

—¡Enrique!—ani Benita ng̃ mákilala ang kaharap—¡Aking buhay!

—¡Aking irog!

Ang dalawang dibdib na naghirap ay nang̃agpahing̃alay sa isang mahigpit na yakap.

—Hindi ka ba nagpatiwakal?—ang tanong ni Benita sa kaniyang giliw.

—Hindi ka ba nápakasal?—anang binata.

—Hindi—ang sagot ng̃ tulisán—sapagka't humadlang ako, upang sumapit ang sandaling itó, na ikagaganti ko sa isang malaking utang. Ako ang sumulat kay Benita, ako ang nagpapadalá sa iyó Enrique ng̃ salaping hindi mo matalós kung saan nangagaling niyóng ikaw ay nasasalát, ako ang sumalansang sa pagpapatiwakál mo, akó ang numakaw kay Benita bago sumapit ang oras na pag-inóm niyá ng̃ lason, at sa isang sabi, ako ang nagnakaw ng̃ kayamanan ni kapitang Ape.

—At sino ang makagagawa ng̃ gayón?—ang halos panaba'y na tanóng ng̃ dalawa.

—Si Juan Masili—anang tulisán at inalis ang takip ng̃ mukha.

—¡Si Pedro!—ang wika ni Enrique.

—Oo ng̃a: akó ang Pedro mong kaibigan at kapatid na inanpón ng̃ iyong magulang niyong magisá na sa mundó, ng̃uni't sa bundók ay ako ang Juan Masili.

*
* *

Nang kinabukasan ay tumangap si tinintíng Moneng ng̃ isang lihin na pabalita na ang kaniyang anák na dalaga ay na sa Colegio ng̃ Concordia at doon mangagaling bago ikasal kay Enrique Manapát na siyang tunay na iniibig.

*
* *

Nakaraan ang dalawang buwan.

Ang panahong ito'y ginugol ng̃ mg̃a civil sa paghanap sa «Hari ng̃ mg̃a tulisán»; ng̃uni't ng̃ walang mangyari sa kanilang paghabol ay humuli na lamang ng̃ apat na taong bukid at siyang pinaratang̃an na nangloob kay kapitáng Ape. Ilang *cruz del mérito militar* ang naging pinakagantí sa pagkakahuling iyón.

Dátapuwa t ang sundán natin ay si tinintíng Moneng na ng̃ araw na iyón ay luuuwas sa Maynila.

¿Anó ang dahilán ng̃ gayón?

Kung ating unawain ang lihim na kagalakáng nalalarawan sa mukha ng̃ ating matanda na nagbago na ng̃ asal mula ng̃ araw na hindi natuloy ang kasal ng̃ kaniyang anák na si Benita kay kapitáng Ape, ay makikilala natin na ang kasayahang iyón ay galing sa pagkabatid na ang bug-

tóng na bunso ay ikakasal kinabukasan sa tunay na iniibig.

Nang kinabukasan ng̃ pagdating ni tinintí sa Maynila ay ikinasal si Benita at si Enrique sa Simbahan ng̃ Kiapo.

*
* *

Ang naganák sa mg̃a ikinasal ay isang nangng̃angalang Pedro Gatmaitan; ng̃uni't kung pagwawariin ang kaniyang mukha ay mákikilala na siya'y kamukha ng̃ binatang kausap ni matandáng Patíng niyong madaling araw na nasunog ang bahay ni kapitáng Ape.

Sa bayan ay Pedro Gatmaitan at sa bundók ay Juan Masili na pang̃ulo ng̃ mg̃a tulisán.

Ang taong ito'y nabubuhay pa ng̃ taóng 1892, dátapuwa't ng̃ magkaguló sa Kabite ay hindi na nádinig̃íg ang kaniyang pang̃alan.